

КОГНІТИВНО-ПРАГМАТИЧНА СТРУКТУРА ВИСЛОВЛЕННЯ ІРРЕАЛЬНОГО БАЖАННЯ

У статті розглянуто особливості реалізації висловлень із семантикою ірреального бажання у межах комунікативних ситуацій; встановлено характер розподілу комунікативних ролей суб'єкта бажання та суб'єкта виконання у ситуації спілкування, а також когнітивно-мовленнєвих дій мовця, адресата, третьої особи.

Ключові слова: семантика, ірреальне бажання, комунікативна ситуація, суб'єкт бажання, суб'єкт виконання, мовець, адресат.

Вивчення комунікативної функції мови повсякчас привертало й надалі привертає пильну увагу вітчизняних та зарубіжних лінгвістів. До питання вивчення теорії мови та мовлення, соціального спілкування, стратегій розуміння, текстових категорій свого часу зверталися О.П. Воробйова, В.І. Заботкіна, І.М. Кобозєва, О.С. Кубрякова, Г.Г. Почепцов, Ф. Кіфер, Дж.Р. Серль, Дж. Остін, Дж. Лакоф [1; 2; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Важливе місце у наукових дослідженнях посідає прагматичний аспект, який розглядає функціонування мовної одиниці в ситуації спілкування. Більшість мовознавців вважають, що до галузі прагматики інтегровані психологічні, соціальні, нейрологічні, часові чинники, пов'язані з вибором мовних засобів з погляду їх доцільності в процесі мовленнєвої комунікації [2; 4; 5; 6; 10]. Останнім часом центр уваги зміщено в напрямі когнітивних аспектів прагматичних досліджень.

У рамках когнітивної парадигми мова розглядається як вираження специфічного когнітивного вміння людини. На відміну від традиційної та генеративної лінгвістики, когнітивна лінгвістика виявляє дві базові новації: по-перше, вона працює з розширеним поняттям компетенції (мовна компетенція отримує як структурно-репрезентаційну, так і процедурну дефініції); по-друге, у когнітивній теорії застосовується розширена методика: розглядаються зовнішні дані, тобто дані інших дослідницьких дисциплін [10, 16]. Когнітивно-прагматичний підхід до мовних явищ передбачає аналіз спільного ословлювання світу, тобто спів-вербалізації з урахуванням широкого прагматичного контексту, в рамках якого перебувають учасники комунікації [2, 31-33]. Майбутнє нової мегапарадигми, яка, на думку низки лінгвістів, акумулює досягнення когнітивної та прагматичної парадигм на основі їх спільних ознак і характеристик, полягає в дослідженні когнітивних параметрів комунікації на міжкультурному рівні.

Мета пропонованої статті полягає у встановленні залежності ефективності спілкування від розподілу комунікативних ролей в межах ситуації вербалізації ірреального бажання. Досягнення поставленої мети вимагає з'ясувати: - особливості розподілу комунікативних ролей у ситуації вербалізації ірреального бажання; - характер когнітивно-мовленнєвих дій мовця, адресата, третьої особи; - специфіку взаємодії когнітивних, прагматичних та ситуативних чинників у межах комунікативної ситуації.

Матеріалом дослідження слугувала мова персонажів прозових та драматичних творів німецькою мовою. Загальний обсяг вибірки становить 956 синтаксичних конструкцій із семантикою ірреального бажання.

Зауважимо, що пропонований аспект функціонування згаданих висловлень досі залишався поза увагою дослідників.

Формалізована логічна структура німецького ірреального бажального речення вибудовується в результаті когнітивної діяльності мовця. Основними складовими когнітивної структури висловлень із семантикою ірреального є: - суб'єкт бажання; - суб'єкт виконання; - зміст бажання; - імовірність реалізації.

Продуцентом висловлення є мовець. Роль продуцента передбачає певні психологічні, насамперед, когнітивні та особистісні його якості. Розглянемо, як когнітивно-комунікативні дії мовця корелюють з його прагматичною метою. Спершу диференціюються мовець й суб'єкт бажання, між ними встановлюється ментальний зв'язок. Мовець на свій погляд визначає *суб'єкта бажання* і оцінює ймовірність здійснення можливого, виражаючи цим ставлення до актуального стану речей. При побудові ірреального бажального речення мовець не може покладатися лише на власне розуміння ситуації. Саме з погляду суб'єкта бажання він має визначити *суб'єкта виконання* та *зміст бажання*. Зміст бажання поєднує семи бажаності та конкретної дії (дія, яка є бажаною). Мовець презентує, що саме є бажаним з погляду суб'єкта бажання:

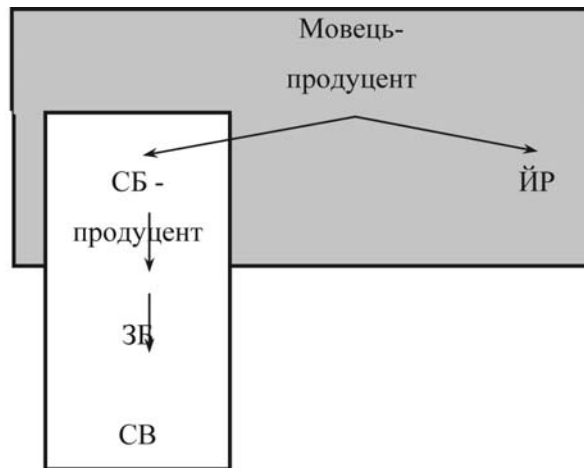

Рис. 1. Розподіл функцій мовця і суб'єкта бажання при породженні ірреального бажального речення

Реалізація когнітивної структури речення залежить від ролей мовця і слухача. У випадку, коли мовець не є суб'єктом бажання, він висловлює бажання іншої людини, а не своє власне. Факт передачі бажання засвідчує прихильне, уважне, зацікавлене ставлення мовця до суб'єкта бажання. Адресант демонструє своє розуміння мотивів іншої особи, визначаючи компоненти речення з погляду суб'єкта бажання. При цьому активізуються навички соціальної перцепції, тобто сприйняття і розуміння іншої людини.

Якщо мовець одночасно є суб'єктом бажання, то за допомогою ірреального бажального речення він здійснює акт волевиявлення, зміст якого полягає у визначенні суб'єкта бажання, номінації суб'єкта виконання, змісту бажання й оцінці ймовірності реалізації. Об'єктами пізнання є свідомість мовця та характеристики ситуації, в якій бажання могло б реалізуватися.

Передача волевиявлення іншої особи ґрунтується на встановленні мотивів її поведінки й таких їх характеристик, як зміст, модальність, здійсненність. Варто зауважити, що передача бажання іншої людини має приблизний характер, мовець з певним ступенем точності передає волевиявлення суб'єкта бажання. Слухач, у свою чергу, враховує цей спосіб волевиявлення "з чужих вуст", внаслідок чого можливе виникнення сумніву щодо істинності слів мовця, особливо, якщо слухач ставить до партнера по комунікації з недовірою. Водночас, при вербалізації ірреального бажання розкривається ставлення мовця до суб'єкта бажання. Воно виражає певну міру співчуття або такий механізм взаєморозуміння як емпатію. Це явище спричиняє не лише певні зміни емоційного стану, як при співпереживанні чи співчутті, а й слугує мотивом поведінки. У випадку, коли суб'єкт бажання \neq мовець, мотивом мовленнєвої дії є емпатія, що спонукає до сприяння її адресату:

"Manager: „Was nützt es Ihnen, sich hier zu vergraben und Vergangenen nachzuhängen, Hanke? Die Arbeit wird Ihnen wieder aufhelfen. Auch Ihre arme Frau hätte das so gewollt...“ Gewiss, Verena würde ihm geraten haben, nicht nachzugeben, auch jetzt nicht, sondern den Weg weiterzugehen, den sie ihm mit so viel Liebe gewiesen hatte.“ (Gürt, Kinderärztin Etta Wernigk).

Зауважимо, що саме мовець позначає суб'єкт бажання і оцінює ймовірність реалізації бажаного стану речей. Якщо мовець не є суб'єктом бажання, він лише передає думку суб'єкта бажання. Відтак визначення суб'єкта бажання і ймовірності реалізації відбувається в результаті відображення реальної предметної ситуації, а при визначенні суб'єкта виконання та змісту бажання мовець орієнтується на власне розуміння внутрішнього світу суб'єкта бажання. Якщо суб'єкт бажання = мовець, когнітивною основою побудови висловлення слугує самоаналіз, якщо суб'єкт бажання \neq мовець – долучаються механізми соціальної перцепції, насамперед, каузальна атрибуція та емпатія.

Розглянемо функціонально-прагматичні характеристики ірреального бажального речення залежно від варіанта співвідношення комунікативних ролей. Висловлення, у яких фіксується збіг комунікативних ролей (СВ = мовець = СБ) передбачають самоаналіз, спрямований на саморегуляцію поведінки:

„Ja, wenn ich das wüsste...“ (Baumgart, Lesmona)

При цьому мовець визначає бажані альтернативи діяльності, враховує їх при побудові майбутніх планів. У деяких випадках фіксуються висловлювання суму, жалю, докору через неналежну поведінку, ірреальні бажальні речення також сигналізують про внутрішній конфлікт, невпевненість, сумнів мовця у правильності своїх дій.

При розподілі ролей – СВ = мовець \neq СБ –

мовець висловлює розуміння своєї ролі виконавця, визначеної іншою особою, тобто суб'єктом бажання. При цьому реалізується соціально-психологічний механізм рефлексії, що полягає в

усвідомленні особою того, як вона сприймається й оцінюється оточуючими. Уявлення особи про те, чи її поважають, люблять або ненавидять, впливає на розгортання взаємин. Такі уявлення більш чи менш точно відповідають дійсності. Неадекватна рефлексія негативно впливає на взаємини, створює непорозуміння, конфлікт. Ірреальне бажальне речення не дозволяє встановити міру адекватності рефлексії, хоча і вказує на її характер та зміст. Поведінкова реакція мовця – суб'єкта виконання свідчить про його ставлення до суб'єкта бажання:

„Ihr wünschtet denn, ich zerspränge und ich platzte aus all meinen Nähten. Euch kann ich nicht auch noch aushalten!“ (Strauß, Groß und klein) –

у цьому випадку має місце негативна оцінка бажання, а відтак мовець не має наміру виконувати зазначену дію. При позитивному ставленні посилюється прагнення до реалізації бажаного стану речей, при негативному – навпаки. Впливовість спонукання (початковий етап інтенції), вербалізованого за допомогою ірреального бажального речення на поведінку мовця (слухача), а відтак і перлокутивний ефект залежить від референтності для нього суб'єкта бажання. Прямий вплив означає виконання дії й засвідчує референтність суб'єкта бажання для мовця. Нейтральне сприйняття свідчить про нереперентність суб'єкта бажання. Зворотній вплив виявляється у “діях навпаки” щодо висловленого бажання й свідчить про антиреферентність суб'єкта бажання.

Слухач, який декодує повідомлення, є репродуцентом, його дії спеціалізуються відповідно до його ситуативної ролі. Основу декодування складає соціальна перцепція, спрямована на мовця. Додатковими є когнітивні дії. Для того, щоб зрозуміти опис мовцем предметної ситуації, потрібно акцентувати увагу, по-перше, на словах мовця, по-друге, на умовах предметної ситуації. Мовець, у свою чергу, має врахувати, ким є слухач в комунікативній ситуації: суб'єктом бажання, суб'єктом виконання чи третьою особою. Відповідно здійснюється вибір граматичних засобів (висловлення марковане конкретною референцією: *du, Sie*, якщо слухач – суб'єкт бажання або суб'єкт виконання).

Тлумачення слухачем висловлення залежить від його обізнаності з ситуацією. Труднощі полягають у тому, що однакове висловлення може зіставлятися слухачем і мовцем з різними ситуаціями. Від вибору предметної ситуації залежить взаєморозуміння між ними, а відтак – і перлокутивний ефект висловлення. Однаковий вибір становить основу взаєморозуміння і ефективності спілкування. Неідентичний вибір породжує непорозуміння й неуспішну реалізацію перлокутивного акту. Вищевикладені положення ілюструють приклади.

(1) Колишній офіцер царської гвардії Микола Гур'єв (роман Г. Консаліка “Донька диявола”) змушений переховуватися. Він хоче приєднатися до армії Денікіна, щоб боротися далі. Його дружина Надя чекає дитину, вона стомлена постійними втечами та стражданнями. У розмові з дружиною Микола прагне висловити наболіле:

Gurjew: „Ich bin Offizier, ich habe meinem Vaterland die Treue geschworen! Wo ist es, dieses Vaterland? Zerstampft wird es von roten Horden, die mordend, brennend und schändend durch die Provinzen ziehen. ...*O Nadjuscha, wenn du wüsstest, wie es in mir aussieht! Wie ich innerlich blute!*“ ...

Nadja: „Du sollst nicht unglücklich sein“, sagte sie leise. „Mein Vater, so wird behauptet, hat nur Unglück über die Menschen gebracht. Ich will darin nicht seine Tochter sein ... ich will, dass du glücklich bist! Und wenn du glücklich bist, bin ich es auch, und unser Kind wird es ebenfalls sein ... Wann fahren wir, Niki?“ (Konsalik, Die Tochter des Teufels).

(2) Вальтер Фендріх (роман Г.Белля “Хліб ранніх років”) залишив машину в недозволеному місці. Його наречена Улла відразу ж зголошується її перегнати, бо це загрожує штрафом у двадцять марок. Вальтер обурюється:

Walter: „Ich hätte die zwanzig Mark gerne bezahlt, um zwei Minuten länger mit dir zu reden, ich hätte dir die zwei Minuten gerne zum Abschied geschenkt, wie zwei besonders kostbare Blumen – aber du hast dich selbst darum bestohlen. Mir waren diese zwei Minuten zwanzig Mark wert.“

Ulla: „Ja,“ sagte sie, „du bist ein feiner Herr geworden, verschenkst Blumen, das Stück zu zehn Mark.“

Walter: „Ja,“ sagte ich, „es schien mir der Mühe wert, da wir uns nie etwas geschenkt haben. Nie, nicht wahr?“ (Böll, Das Brot der frühen Jahre).

Розглянуті мовленнєві акти характеризуються важливим показником: вони відбивають емоційний стан мовця в момент мовлення, завдяки чому висловлення набуває чіткого спрямування: вплинути на адресата. Саме цією причиною зумовлений вибір мовцем адекватної, на його думку, мовної форми – ірреального бажального речення, якому притаманна неординарна синтаксична структура. Благальний тон фрази Гур'єва (1) спонукає Надю *погодитися* з чоловіком; співчутливий і водночас безапеляційний тон Вальтера Фендріха (2) змушує Уллу *замислитися* над своєю поведінкою.

У свідомості персонажів активно аналізуються ситуації, будуються моделі поведінки, прогнозуються віддалені результати: до чого призведе пасивність Наді, її бажання їхати до Сибіру? Микола стане нещасним, а вона не хоче цього (1); Улла не може увіяти себе без Вальтера, та вже

нічого не вдієш (2). Зрозуміти поведінку героїв допомагає інтерпретація елементів фреймових структур, пов'язаних з умовами ситуацій реалізації ілюктивних актів. На нашу думку, аналіз героями подій відбувається в рамках фреймів “щастя”, “батька” та ін. У прикладі (1) для Наді, одруженої жінки, фрейм “щастя”, що включає насамперед такі характеристики як вдоволеність існуючим станом речей, комфортність, емоційну піднесеність, пов'язаний також з уявленням щасливої родини; для Гур'єва, офіцера, який присягав на вірність Батьківщині, “щастя” – у дотриманні клятви, у боротьбі. Для Вальтера (2) “щастя” – це майбутнє разом з дівчиною, яку він кохає; для Улли воно полягає в матеріальному добробуті: вона стане дружиною Вальтера, а той, можливо, – компаньоном її батька, і їх сім'я буде забезпеченою. З фреймом “батька” пов'язані роздуми Наді в тексті (1): він приносив людям лише нещастя, в цьому молода жінка не хоче бути схожою на нього й зробити нещасною найдорожчу людину. Саме інтерпретація Надею ситуації в рамках фрейму “батька” допомагає їй зрозуміти чоловіка й погодитися з ним.

Інтерпретація когнітивних аспектів функціонування висловлення сприяє проникненню у зміст ситуації, доповненню мовленнєвих портретів персонажів, адекватному розумінню їх реакції. Наприклад, у тексті (1) вигуку Миколи відповідає перлюктивний акт *мовчання*, проте це лише зовнішній прояв: Надя вражена, вона розмірковує над почутим; у тексті (2) – це *насмішка*: Улла в'їдливо відповідає Фендріху: “Ще б пак, ти тепер благородний пан, ладен роздаровувати квіти по десять марок за штуку.”

Аналізованим комунікативним актам притаманний такий показник, як ефективність. За їх допомогою мовцеві здебільшого вдається реалізувати свою стратегію. Микола Гур'єв (1) досяг згоди дружини: “Коли ми поїдемо, Нікі?” – лише запитує вона, і ці скупі слова виражають не лише згоду їхати, а й безмежну глибину почуттів, силу відданості закоханої жінки. У прикладі (2) герої роману не досягають взаєморозуміння: розмова з Вальтером призводить до неінтенціонального перлюктивного ефекту – Улла *плаче*, а її, здатної плакати, Вальтер не знав.

Досягнення мовцем поставленої мети зумовлене також соціальними характеристиками персонажів: у розглянутих ситуаціях співрозмовники знаходяться на одному соціальному щаблі, тому декодування інформації вимагає від них порівняно незначних когнітивних зусиль й зумовлює здебільшого дієвий прагматичний ефект, як це ілюструє приклад (1). У ситуації (2) інтерпретація висловлення співрозмовниками відбувається в межах неідентичних сигніфікативних ситуацій: у Вальтера й Улли різні уявлення про життєві цінності, різне розуміння кохання, щастя. У такому випадку адресат виявляється об'єктом не того впливу, який мовець хотів учинити на нього. Улла кепкує зі слів Вальтера, її сльози – через втрачене кохання, яке означало для неї насамперед матеріальний добробут, забезпеченість. Однак навіть така реакція засвідчує, що серце її не зовсім зачерствіло й, можливо, втрата коханого змусить її змінитися, що не виключає віддаленого у часі позитивного перлюктивного ефекту висловлення.

Комплексний аналіз контексту відіграє важливу роль у створенні не лише мовленнєвого, а й психологічного портрета персонажів, висвітлює різні боки характеру особистості, дає змогу зрозуміти внутрішній світ героїв, їх думки, почуття, вчинки та їх мотиви. На основі цього можливе тлумачення загальної концепції дискурсу й задуму автора.

Підсумовуючи розглянуте, можна зробити такі висновки: когнітивна діяльність мовця при побудові висловлень із семантикою ірреального бажання функціонує у двох варіантах, зумовлених співвідношенням суб'єкта бажання і мовця, та є системою когнітивно-мовленнєвих дій, необхідних для побудови конкретної мовної конструкції – ірреального бажального речення. Прагматичні типи згаданого речення мають активний характер, оскільки спрямовані на реалізацію бажаного стану речей, а їх диференціація визначається ролями учасників діалогу щодо організації діяльності.

За допомогою висловлювання ірреального бажання досягаються три основних прагматичних ефекти: - безпосередній вплив на виконавців; - активізація контактів з виконавцем; - створення умов для виконання. Дієвий прагматичний ефект виявляється у адекватній реакції суб'єкта виконання на спонукання. Значний перлюктивний ефект фіксується у випадку появи прихильності того, від кого залежить реалізація бажання. Найменший перлюктивний ефект досягається за умови, коли учасники діалогу є посередниками для третіх осіб. Цим пояснюється також мінімальна частотність речень третього прагматичного типу у діалогічному мовленні.

Насамкінець, зауважимо, що проблема мовленнєвого впливу, його ефективності чи неефективності не обмежується представленим дослідженням. Перспективу подальших студій становить вивчення особливостей взаємодії когнітивних, емоційних, оцінних і прагматичних компонентів змісту висловлення, когнітивних та комунікативних причин порушення взаєморозуміння в межах комунікативних ситуацій.

Список використаних джерел

1. Вороб'єва О.П. Текстовые категории и фактор адресата / О.П. Вороб'єва. – К.: Вища школа, 1993. – 200 с.

2. Заботкина В.И. О когнитивно-прагматическом подходе к лексикологическим исследованиям // Материалы Круглого стола, посвященного юбилею Е.С.Кубряковой по тематике её исследований “Языковая категоризация (части речи, словообразование, теория номинации)” / В.И. Заботкина. – М.. – 1997. – С. 31-33.
3. Кифер Ф. О роли прагматики в лингвистическом описании / Ф. Кифер // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16: Лингвистическая прагматика. – С. 333-348.
4. Кобозева И.М. Обзор проблематики конференции “Лингвистика на исходе XX века: Итоги и перспективы” / И.М. Кобозева // Вопр. языкознания. – 1996. – № 2. – С. 15-18.
5. Кубрякова Е.С. Прагматика и когнитивная лингвистика / Е.С. Кубрякова // Прагматические аспекты функционирования языковых единиц / Отв. ред. Е.И.Беляева, А.М.Шахнарович. – М.: ИЯ АН СССР, 1991. – С. 5-6.
6. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование / Дж. Лакофф // Язык и интеллект. – М.: Прогресс, 1996. – С. 143-184.
7. Почепцов Г.Г. Теорія комунікації / Г.Г. Почепцов. – К.: Київський ун-т, 1999. – 307 с.
8. Серль Дж.Р. Что такое речевой акт? / Дж.Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 17: Теория речевых актов. – С. 151-169.
9. Austin J.L. Zur Theorie der Sprechakte / J.L. Austin / Deutsche Bearbeitung von Eike von Savigny. – 2. Aufl. – Stuttgart: Reclam, 1994. – 217 S.
10. Schwarz M. Kognitive Semantiktheorie und neuropsychologische Realität: repräsentationale und prozedurale Aspekte der semantischen Kompetenz / M. Schwarz – Tübingen: Niemeyer, 1992. – 163 S.

Summary. The article analyses the peculiarities of production of utterances with irreal wish semantics within communicative situations. It also determines the nature of allocation of communicative roles of the wish subject and the implementation subject in a communicative situation as well as cognitive and speech acts of the speaker, the hearer and a third party.

Key words: semantics, irreal wish, communicative situation, wish subject, implementation subject, speaker, hearer.

УДК: 81.42:163.741

С.С.Петровская

СТРУКТУРА И ЗАГОЛОВКИ РОМАНА А. БЕЛОГО “ПЕТЕРБУРГ”. СТАТЬЯ I

Нами зібрано значний за обсягом матеріал щодо заголовку художнього твору, який ми представили у декількох статтях. Дану статтю присвячено структурі роману А. Белого “Петербург” і відповідно назвам його структурних компонентів: глав, главок, всього заголовочно-фінального комплексу тощо. Доводиться, що вже у назвах складових частин відбивається специфіка експериментаторського символістського роману, що ці назви вимагають більш детального і багатоаспектного дослідження.

Ключові слова: назва тексту, заголовок, мовленнєві одиниці, структурні складові тексту, структура тексту, сильна позиція тексту.

Произведения художественной словесности начинаются – за редким исключением – с заглавия, которое несёт в себе обычные литературно-культурные функции, наслаивая на них под влиянием идиостиля писателя и особенностей его конкретного текста нечто специфическое. Давно выявлено, что между заголовочной и текстовой частью (при фокусировании содержательного потенциала материкового текста в вынесенной заголовочной позиции) складываются системные отношения части и целого.

Проблема заголовка с момента его активного изучения ещё в первой половине XX века (С. Д. Кржижановский) продолжает оставаться актуальной. Нас привлекают разные ипостаси этой многообещающей (как читателю, так и филологу) части текста. В данной статье уделяем внимание конструктивным особенностям текста романа А. Белого “Петербург”, наложившим безусловный отпечаток на озаглавливание всего романа и его составляющих. Собственно, это и можно считать целью данного исследования. Поскольку структура романа, а значит, названия разных его частей многократно перерабатывались автором, стоит уделить внимание и этой информации, которая в принципе является периферийной для нашей темы, поэтому сошлёмся на авторитетный источник [5].